

Поділля в житті і творчості Тараса Шевченка

Проаналізовані документальні факти й наукові публікації, щоденник, поетичні і прозові твори Тараса Шевченка, що стосуються його відрядження восени 1846 року, за розпорядженням генерал-губернатора Д.Г. Бібікова на Поділля для збору документальних матеріалів, виявлення оригінальних пам'яток минулого, легенд і переказів про них.

Доведено, що Тарас Григорович, тридцятидволітній співробітник Комісії з розгляду давніх актів (Київської археографічної комісії), наприкінці вересня – початку жовтня 1846 року протягом тижня перебував у Кам'янці-Подільському, губернському центрі Поділля, відвідав міську чоловічу гімназію, Подільську духовну семінарію, Кам'янецьку фортецю, вивчав пам'ятки історії і культури, фольклор, особливо про ватажка повсталих Устима Кармалюка, контактував з багатьма відомими кам'янчанами Антоном Коціпінським, Павлом Гліцинським, Петром Чуйкевичем, який записав у Тарасовому альбомі три народні пісні «Пливе щука з Кременчука», «Зійшла зоря ізвечора», «Ой, Кармалюче, по світу ходиши».

Показано, як подільські мотиви відображені в творчості Кобзаря, зокрема в поемі «Варнак» та однойменній повісті, у його «Щоденнику».

Ключові слова: Тарас Шевченко, Кобзар, Поділля, Кам'янець-Подільський, фольклор.

Prokopchuk V.S. Taras Shevchenko and Podillia.

The article analyses the documents, scientific publications, diary, poetry and prose of Taras Shevchenko which refer to his mission to Podillya in the autumn of 1846 which was made according to the order of general – governor D.G. Bibikov for the collection of documents, revelation of original monuments of the past, legends and narrations which are connected with them.

It was proved that Taras Shevchenko, a thirty – two year old employee of the Commission of investigation of ancient acts (Kyiv archeographic commission) spent a week in Kamyanets – Podilskiy, a government centre in Podillya, at the end of September – beginning of October 1846, visited a town male gymnasium, Podillya ecclesiastical seminary, Kamyanets – Podilskiy fortress, researched the monuments of the history and culture, folklore, especially the kind of folklore telling about the leader of rebels Ustym Karmalyuk; with a lot of famous residents of Kamyanets – Podilskiy: Anton Kotsipinskiy, Pavlo Hlishchynskiy and Petro Chuykevych, who wrote down three folk songs: “A pike swims from Kremenchuk”, “A star has risen in the evening”, “You are going around the world, Karmalyuk” into Shevchenko’s album.

Key words: Taras Shevchenko, “Kobzar”, Podillya, Kamyanets-Podilskiy, folklore.

Прокопчук В.С. Тарас Шевченко и Подолье.

Проанализированы документальные факты и научные публикации, дневник, поэтические и прозаические произведения Тараса Шевченко, касающиеся его поездки осенью 1846 по распоряжению генерал-губернатора Д.Г. Бибикова на Подолье для сбора документальных материалов, выявление оригинальных памятников прошлого, легенд и преданий, касающихся их.

Доказано, что Тарас Григорьевич, тридцатидвухлетний сотрудник Комиссии по рассмотрению древних актов (Киевской археографической комиссии) в конце сентября – начале октября 1846 в течение недели находился в Каменце-Подольском, губернском центре Подолья, посетил городскую мужскую гимназию, Подольскую духовную семинарию, Каменецкую крепость, изучал памятники истории и культуры, фольклор, особенно о предводителе восставших Устима Кармалюка, контактировал со многими известными

каменчанами – Антоном Коципинським, Павлом Глицинським, Петром Чуйкевичем, записавшим в Тарасовому альбомі три пісні «Пливець щука з Кременчука», «Зійшла зоря ізвечора», «Ой, Кармалюче, по свету ходиш».

Показано, як подільські мотиви відображені в творчості Кобзаря. В частині в поезії «Варнак» і однойменній повісті, в його «Дневнику».

Ключові слова: Тарас Шевченко, Кобзарь, Подільє, Кам'янець-Подільський, фольклор.

Яскрава особистість Шевченка, його життя і творчість були предметом дослідження не одного покоління подільців і знайшли різнопланове відзеркалення в думках і почуттях, щоденникових записах, листах, офіційних документах, працях істориків, літературознавців, художників, письменників. Сьогодні, дякуючи літературознавчим пошукам багатьох подвижників, стали відомі імена подільців–сучасників Тараса Григоровича, їх роль і місце в житті і творчості Кобзаря. А також факт його перебування на Поділлі восени 1846 року.

Ще 1894 року цього факту торкнувся О.І. Левицький, в «Киевской старине» опублікувавши низку документів: розпорядження київського, подільського і волинського генерал – губернатора Д.Г. Бібікова, його листи до подільського губернатора Афанасія Радіщева і глави Подільської єпархії архієпископа Арсенія та інші, які стали джерельною базою дослідження цієї події [10].

Не обійшли увагою творчість Кобзаря ректор Кам'янець–Подільського державного українського університету професор Іван Огієнко (митрополит Іларіон), подільці Павло Богацький та Кость Широцький.

Тема завжди була небезпечною, у радянські часи могла бути «прохідною» за умови представлення особи Тараса Шевченка як революціонера – демократа, а в його творчості – антикріпосницьких, класових, атеїстичних аспектів. Саме під цим кутом зору зафіксувала факт перебування Т.Г. Шевченка в губернському Кам'янці–Подільському «Історія міст сіл Української РСР. Хмельницька область», відмітивши: «Видатні представники російської і української культури цікавилися багатовіковою історією Поділля, сповненою драматичними подіями народної боротьби проти гнобителів. Так, поет революціонер Т.Г. Шевченко, який 1846 року побував у Кам'янці, розпитував про виступи селян проти поміщиків під

проводом Кармалюка. Це знайшло відбиток у його «Щоденнику» та повісті «Варнак» [7].

Після смерті Й. Сталіна Я. Крочек і М. Карпович в статті про перебування Т. Шевченка на Поділлі вмістили в кам'янецькій міськрайонній газеті «Прапор Жовтня» [8]. Однак, не володіючи достатньою документальною базою, не змогли розкрити питання всесторонньо. Досить помітними історико–літературознавчими ретроспекціями стали публікації Л. Баженова, О. Будзея, В. Вінюкової, І. Винокура, О. Відоменка, О. Завальнюка, В. Мацька, Є. Назаренка, А. Паравійчука, В. Прокопчука, І. Рибак, П. Свідера, Є. Сохацької, Л. Третяк, С. Федоренка та ін. [1; 3; 4 – 6; 12; 13; 15 – 18].

Але, на наш погляд, найбільш вагомим внеском в осмислення епізодів життя і творчості Т.Г. Шевченка, пов'язаних з Поділлям, є публікації літературознавця Анатолія Сваричевського. Ще 1969 року в статті «Земля, яку сховає Тарас» на архівних матеріалах він достовірно окреслив тижневе перебування Кобзаря в Кам'янці–Подільському [20]. 1973 року його статтю з цього ж питання оприлюднив журнал «Народна творчість та етнографія» [19]. Загалом вказаній темі А.В. Сваричевський присвятив більше 30 публікацій – статей, повідомлень, рецензій. Найбільш вагомими є окремі видання «Шевченко і Поділля», «На прекрасній Подолії», «Проскурів літературний», «Зустрічі далекі і близькі» [21 – 24]. Невипадково «Шевченківський словник», підготовлений Інститутом літератури імені Т.Г. Шевченка, посилається на єдиного з Хмельниччини шевченкознавця А.В. Сваричевського та його статтю «Археографічна подорож Т.Г. Шевченка на Поділля» [25].

Мета цієї статті – узагальнити відомі факти, представити документальну базу й хроніку перебування Тараса Шевченка на Поділлі, у краї, визнаному Лесею Українкою окрасою України, простежити вплив Поділля на творчість поета, а його відвідин Кам'янця–Подільського – на науковий, літературознавчий і поетичний пошук подолян.

Відомо, що 21 вересня 1846 року (за старим стилем) київський, подільський і волинський генерал – губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков підписав

розпорядження про відрядження Тараса Шевченка в експедицію для збору фольклорно – етнографічного й документального матеріалу для Київської археографічної комісії, яка діяла під його патронатом: «Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения:

1–е. О народных преданиях, местных повестях и сказаниях и песнях, и всему, что Вы узнаете, составить описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть.

2–е. О Замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие на счет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз на счет их формы и величины и списать каждый по собранным сведениям.

3–е. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания и составить им описание, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где Вы имели возможность достать какие–либо древности, письменные грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или, узнав, где они находятся, о том донести.

4–е. Кроме сего отправитесь в Почаевскую Лавру и там снимите: а) общий наружный вид Лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестность с террасы».

Все собранные Вами сведения, описания и рисунки, по возвращении Вашем в Киев представить ко мне.

Подорожную и примерно на прогоны и кормовые 150 руб. серебром при расходной тетради вы получите из моей канцелярии» [10, с. 240].

Того ж дня підписав генерал – губернатор і лист на ім'я подільського цивільного губернатора генерал – майора Афанасія Радіщева з проханням надати всіляке сприяння Т. Шевченкові у виконанні доручення:

«Сотруднику учрежденной при мне Временной комиссии для разбора древних актов, свободному художнику Шевченке поручено мною собрать в управляемой Вами губернии разные сведения о народных преданиях, рассказах, о курганах, замечательных памятниках древности и т.п.

Сообщая о сем вашему превосходительству, имею честь покорнейше просить не оставить распоряжением вашим, чтобы г. Шевченке при исполнении сего поручения было оказываемо надлежащее законное содействие» [10, с. 240].

Аналогічного листа задресував Подільському архієрею архієпископу Арсенію:

«Высокопреосвященный владыко, милостивый архипастырь!

Сотруднику учрежденной при мне Временной комиссии для разбора древних актов свободному художнику Шевченке поручено мною собрать в управляемой Вами губернии разные сведения о народных преданиях, рассказах, о курганах, замечательных памятниках древности и т.п.

Сообщая о сем вашему высокопреосвященству, имею честь всепокорнейше просить не оставить распоряжением Вашим, чтобы г. Шевченке оказываемо было со стороны духовных лиц надлежащее содействие в отношении поручения, в случае осмотра им каких церквей и монастырей» [3].

Водночас отримав Тарас Григорович «Открытое предписание», своєрідне посвідчення з вимогою до міської та земської поліції сприяти відрядженому у виконанні покладених на нього завдань:

«Предъявителю сего, сотруднику высочайше учрежденной при мне Временной комиссии для разбора древних актов свободному художнику Шевченке поручено собрать в Киевской, Подольской и Волынской губерниях разные сведения о народных преданиях, рассказах, о курганах, древних памятниках, а также древние акты, бумаги и т.п. Почему предписывается градским и земским полициям Киевской, Подольской и Волынской губерний оказывать господину Шевченке при исполнении сего поручения самое деятельное законное содействие. Киев, октября ... дня 1846 года» [3].

Зі свого боку Т. Шевченко дав розписку про отримання документів і 150 рублів на витрати (до речі, сума на той час була у два рази більшою річної зарплати бібліотекаря фундаментальної книгозбірні Подільської духовної семінарії. – Авт.).

Коли ж виїхав на Поділля тридцятидворічний співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів «вільний художник Шевченко», так представлений в листах самим генерал–губернатором. Вже в цьому питанні думки дослідників розбіглися. Петро Жур, відомий шевченкознавець, твердить, що відбув він у середу 25 вересня 1846 р., а прибув під кінець дня у п'ятницю 27 вересня. Адже поштові екіпажі з Києва до Кам'янця–Подільського відправлялися двічі на тиждень – у середу і суботу.

Євген Назаренко в нарисі «Тарас Шевченко і подоляни» доводить, що міг він виїхати з Києва лише в суботу 28 вересня, а прибути до Кам'янця в понеділок 30–го. Аргументує свою версію тим, що Д. Г. Бібіков 26 вересня своєю резолюцією дозволив скарбникові прийняти від Т. Шевченка, який повернувся з відрядження на Полтавщину, залишки невтрачених грошей. Мовляв, не відчитавшись за попередню, Тарас Григорович не міг отримати наступну суму [13].

А Валентин Бендюг висунув свою недостатньо аргументовану версію про те, що Т. Шевченко взагалі міг не бути в Кам'янці–Подільському, бо в «Подольских губернских ведомостях», які, як правило, вміщали повідомлення про приїзд посадовців із Києва, про нього не згадано. Наявність наведених нами документів, листа–відповіді подільського архієрея на адресу Д. Бібікова про те, що він дав розпорядження духовним установам і особам «о надлежащем содействии по собранию художником Т. Шевченко разных сведений о народных преданиях, древностях и о прочем», листа подільського губернатора аналогічного змісту, а також рапорту Т. Шевченка від 31 грудня 1846 р. на ім'я генерал – губернатора та повернення залишку 34 руб. 69 коп. із відпущених йому 150 руб., автором газетної статті «То чи ж відвідав Кам'янець Великий Кобзар» до уваги не була взята. Або ж ці документи йому не були відомі. Однак стаття викликала помітний резонанс [2].

Петро Жур, вивчивши розклад руху поштових екіпажів, встановив маршрут Тараса Шевченка на Поділля: Київ – Біла Церква – Серби – Могилів – Подільський – Курилівці – Літнівці (так тоді називалася Нова Ушиця, нині

райцентр Хмельницької області) – Миньківці – Сцібори – Рахнівка – Кам’янець–Подільський.

У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» (1858 р.) згадує: «Нужно мне было съездить в Каменец–Подольский, я и Трофима взял с собой, а чтобы занять его чем–нибудь в дороге, я дал ему чистую тетрадку и велел записывать все, что случилось во время дороги, начиная с названия почтовых станций, сел, городов и рек» [14, с. 253]. Звичайно, якби зберігся такий зошит, він би допоміг розставити крапки над багатьма дискусіями, версіями.

Кожен із згаданих нами авторів зробив більший чи менший внесок у мозаїку фактів, подій, з якої історики та літературознавці вимальовували картину перебування Тараса Григоровича на Поділлі, його контактів з тогочасниками, природно – географічним, історико – культурним середовищем, палітру взаємовпливів краю на Кобзаря, а його творчості – на наукове, літературно–мистецьке життя подолян. Історики відтворили мозаїчну картину семиденного перебування поета в Кам’янці–Подільському, а літератори – олюднили її.

Документально доведено, що київський гість відвідав канцелярію губернатора і консисторію Подільської православної єпархії, можливо був прийнятий найвищими особами – губернатором генерал–майором А. Радіщевим і архієпископом Арсенієм (Ф. П. Москвіним), отримав від них поради. Як не як, а представник самого генерал–губернатора Д. Бібікова приїхав.

Побував він і в чоловічій гімназії, мав зустрічі з директором М. І. Вошиніним, викладачем географії П. О. Чуйкевичем. Недарма ж 1992 року на приміщенні колишньої гімназії (нині – історичного факультету Кам’янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка) з’явилася меморіальна дошка: «У цьому будинку 1846 року перебував великий український поет, художник, революційний демократ Т.Г. Шевченко».

Найбільше часу провів у товаристві Петра Омеляновича Чуйкевича, з яким познайомився ще в Києві. Дворянин з Глухівського повіту Чернігівської губернії Петро Чуйкевич був одним з кращих вихованців Михайла Максимовича, ще студентом Київського університету св. Володимира збирав фольклор, любив і

майстерно виконував народні пісні. Познайомив їх П. Куліш. Не раз спілкувалися в колі людей, які згодом були притягнуті до відповідальності в справі Кирило–Мефодіївського братства. Заарештований, але згодом відпущений Петро Омелянович на допиті підтвердив, що мав з Тарасом Григоровичем щонайменше три зустрічі [29]. Але це було пізніше.

У Кам'янці–Подільському ж їм було про що поговорити. Одного цікавили кийвські новини, другого – історія й об'єкти культурної спадщини Кам'янця. Прогулянки містом, зустрічі зі знайомими і друзями П. Чуйкевича, відвідини фортеці, розповіді про Устима Кармалюка наповнили їх спілкування цікавим змістом і приємними емоціями. А на прощання в альбомі Тараса записав ще й три пісні: «Ой, Кармалюче, по світу ходиш», «Зійшла зоря ізвечора», «Пливе щука з Крименчука» [24].

Міг бути Т. Шевченко і в Подільській духовній семінарії, яка знаходилася неподалік гімназії, поруч з Іоанно–Предтеченським кафедральним собором. Збирач фольклору Тарас Шевченко, а це було одне із завдань, визначених розпорядженням Д.Т. Бібікова, не міг обійти Павла Гліщинського, викладача і бібліотекаря семінарської фундаментальної книгозбірні, який збирав матеріали про історію церков і парафій Подільської єпархії.

Ймовірно, побував він і на Кармалюковій горі неподалік Кам'янця, щоб більше дізнатися про легендарного подільського месника. Ця поїздка майстерно описана Миколою Магерою в повісті «Кам'янецькими стежками» [11].

Найбільше вабило саме місто з багатовіковою історією і чисельними пам'ятками. Можливо скористався послугами міського архітектора Корчевського, який досконало знав історію архітектурних об'єктів. Зокрема Миколаївської церкви XIVст., домініканського, тринітарського соборів тощо.

Не менший інтерес для Т.Г. Шевченка міг скласти Антон Коціпінський, музикант, педагог, збирач подільського пісенного фольклору – укладач збірки «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і Малоросії», композитор, аранжувальник, автор відомої «Гандзі». Саме в цей час під його педагогічним керівництвом опанував основами музичної грамоти дунаївчанин

Владислав Заремба (1833–1902) – майбутній композитор і музикант, автор романсів «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Україну», музичних обробок «Де грім за горами, де сонечко сяє», «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя», «Чи я в лузі не калина була», «Ой, місяцю, місяченьку! Не світи нікому», «Сонце низенько, вечір близенько», «Козак від'їжджає, дівчинонька плаче», які ввійшли в золотий фонд фортепіанної музики. Під впливом творчості, а можливо й зустрічі в Кам'янці–Подільському, згодом написав він біля 30 творів на слова Т. Шевченка. Серед них «Якби мені, мамо, намисто», «Утоптала стежечку», «Якби мені черевички», «Калина» та ін. [16].

Дорога з Поділля на Волинь у жовтні 1846 року простелилася в напрямку Нігіна. У далині залишилися Гуменці, Кармалюкова гора, потім Тинна, Ярмолинці, Проскурів. Запам'яталася вражаюча своїми багатометровими мурами Меджибізька фортеця, дещо менша – Летичівська. Неподалік неї, десь за цвинтарною загорожею, покоїлося тіло підступно вбитого Устима Кармалюка. Так закінчувалася подорож Поділлям.

Все це потім, на засланні, Т.Г. Шевченко згадає в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», міркуючи над причинами існування в Подніпров'ї безлічі курганів, а на Поділлі – фортець і замків: «Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волянь и Подолия, они охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она славы на поталу не давала, врага – деспота под ноги топтала и, свободная, нерастленная, умирала. Вот что значат могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы наши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя» [14, с. 292].

А риси Устима Кармалюка проглядають в образі Варнака – таврованого каторжника в однойменних поемі та повісті [26 – 27]. І хоч сивий дід – герой поеми «Варнак», як і Кирило (Ян, Ясь) у повісті «Варнак», – волинянини, все ж долею вони дуже схожі на подолянина Устима Кармалюка. Як і він наділені гострим розумом. Кожному випало служити при дворі сільських поміщиків і

бачити їх розбещеність зсередини. Помстившись кривдникам, обрали вони «зелену хату і кімнату у гаю темному», стали керівниками ватаг і «... різали все, що паном звалось, без милосердя і зла...» [27, с. 67]. Та й методи, і регіон дій нагадують все того ж Устима. «Рыцарскими подвигами я снискал любовь крестьян на Подолии и Волыни», – свідчив старий каторжник Кирило з повісті «Варнак» [27, с. 144]. Він «немилосердно грабував багатих» і бідним роздавав. Саме про такого Кармалюка розповідають десятки переказів, пісень.

Образ подільського ватага Устима Кармалюка супроводжував Тараса Шевченка і після заслання. 20 травня 1858 року в своєму «Щоденнику» записав він відомі рядки з пісні:

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю, –
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю.
Возьму гроші в багатого,
Убогому даю,
І, так людей поділивши,
Сам гріха не маю.

Ще й приписав: «Сочинение этой весьма немудрой песни приписывают самому Кармелюку. Клеветают на славного рыцаря. Это рукоделье мизерного Падурь» [28, с. 215].

Не забув він і записані Петром Чуйкевичем народні пісні. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» в російськомовній транскрипції наводить слова з пісні:

Зийшла зоря извечора,
не назорилася,
Прийшов милый из походу,
я не надывылася [14, с. 351].

Згадує і фінал свого відрядження: «Измеривши вдоль и поперек Волынь и Подолию и дождавшись в Житомире осенней грязи, мы возвратились благополучно в Киев» [14, с. 353].

Життя і творчість Великого Кобзаря знайшла благодатний відгук у краї, який відвідав майже 170 років тому. У назвах населених пунктів, площ і вулиць, у

пам'ятках. Його ім'я присвоєно багатьом закладам, 1994 року встановлена обласна премія його імені. Серед 32 лауреатів – письменники Микола Магера, Микола Федунець, Григорій Храпач, директор Дунаєвецької районної бібліотеки Тамара Прокопчук, літературознавець Анатолій Сваричевський, актор Леонід Диса і десятки інших митців Хмельниччини [9].

Його вивчають, досліджують історики, літературознавці, краєзнавці. Колектив упорядників – працівників наукової бібліотеки Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка, підготувавши до 200–річчя Великого Кобзаря бібліографічний покажчик «Шевченкіана Хмельниччини», зафіксував у ньому більше 1000 публікацій, присвячених Т. Шевченку та його перебуванню в краї.

У «Слові про Тараса» хмельничанин Петро Карась так охарактеризував силу діянь і слова поета:

Щоб викресать божественні слова,
Себе палив він, як свічу воскову,
Його життя – вмістилище любові,
Воно людей і досі зігрива!

Список використаної літератури:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам'янець–Поділ., 1993.
2. Бендюг В. То чи ж відвідував Кам'янець Великий Кобзар / Валентин Бендюг // Подільські вісті. – 2006. – 21 лип. (№ 102); 25 лип. (№ 103).
3. Будзей О. Кобзар і Кам'янець. Документи / Олег Будзей // Подолянин. – 2014. – 28 лют. (№9). – С. 8.
4. Відоменко О. Оплаканий і зраджений: нариси і статті. – Хмельницький: Поділля, 2000. – 152 с.
5. Його. Сумна та радісна шевченкіана. – Хмельницький: Поділля, 1996. – 54 с.: іл.
6. Його. Чи варто знімати кіно про нерозділене кохання Т.Шевченка? // Подільський кур'єр. – 1999. – 5 берез. (№9).
7. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 303.
8. Крочек Я. Т.Г. Шевченко і Поділля / Я. Крочек, М. Карпович // Прапор Жовтня. – 1960. – 23 листоп.
9. Кульбовський М. Подільська шевченкіана. Лауреати обласної премії імені Тараса Шевченка. 1993 – 2000. – Хмельницький: Поділля, 2001. – 96 с.
10. Левицкий О. Археологические экскурсии Т.Г. Шевченка в 1845 – 1846 гг. / О.

- Левицкий // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – С. 231 – 244.
11. Магера М.М. Кам'янецькими стежками: повість. – Хмельницький, 1989. – 158 с.
 12. Мацько В.П. Шевченко у серці моїм. – Хмельницький, Поділля, 1996. – 60 с.
 13. Назаренко Є.Д. Тарас Шевченко і подоляни. – Хмельницький: НВП "Евріка" ТОВ, 2003. – 32 с.
 14. Прогулка с удовольствием и не без морали // Шевченко Т.Г. Твори: в 5 томах. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 4: Повісті. – С. 226–358.
 15. Прокопчук В.С. Т.Г. Шевченко в долі Дунаєвеччини // Тарас Шевченко і сучасність: зб. матер. і тез міжнар. наук.–теор. конф. 21 травня 1996 р. – Рівне, 1996. – С. 225–227.
 16. Його. З народних глибин. Славетні подоляни / Віктор Прокопчук. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1991. – С. 12.
 17. Його. З Шевченком у серці // Спадщина Т.Г. Шевченка в контексті гуманізації сучасної освіти: зб. наук. статей. – Хмельницький, 2001. – С. 98–102.
 18. Його. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 42–43.
 19. Сваричевський А.В. Археографічна подорож Т.Г. Шевченка на Поділля // Народна творчість та етнографія. – 1973. – №2.
 20. Його. Земля, яку сходив Тарас // Радянське Поділля. – 1969. – 9 берез.
 21. Його. Зустрічі далекі і близькі. – Хмельницький: НВП "Евріка" ТОВ, 2003. – 44 с.
 22. Його. На прекрасній Подолі. Сторінки подільської шевченкіани. – Хмельницький: НВП "Евріка" ТОВ, 2001. – 55 с.
 23. Його. Проскурів літературний від давнини до сучасності: нариси. – Хмельницький: НВП "Евріка" ТОВ, 1998. – 156 с.
 24. Його. Шевченко і Поділля. Земля, яку сходив Тарас. – Хмельницький, 1994. – 62 с.
 25. Шевченківський словник. – К., 1978. – Т. 2. – С. 268.
 26. Шевченко Т.Г. Твори: в 5 томах / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2: Поетичні твори (1847 – 1861). – С. 63 – 68.
 27. Його. Твори: в 5 томах / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – С. 122 – 154.
 28. Його. Твори: в 5 томах / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – С. 215.
 29. Шевчук С. Петро Чуйкевич: учитель, етнограф, фольклорист / Степан Шевчук // Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури: зб. матер. і тез наук. конф., 29–30 вересня 1998 р. – Рівне, 1998. – С. 205 – 210.